

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ŞƏMSİNUR VEYSƏL QIZI ASLANOVA

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
FUNKSİONAL-SEMANTİK TƏHRİKLİK SAHƏSİ

5714.01– Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2014

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Müasir alman dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Sərxan Əvəz oğlu Abdullayev

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xarici
dillər və Azərbaycan dilçiliyi kafedraları

Müdafə _12/12___ 2014-cü ildə saat _____-da Azərbaycan Dillər
Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında
tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2014-cü ildə
göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Sintaktik quruluş kimi təhrik konstruksiyaları öz tərkibinə imperativ və onun sinonimlərini daxil edir. Nitq ünsiyyətinin vacib sahələrindən birini təşkil edən bu forma dilçilikdə həmişə elmi aktuallığı ilə seçilmişdir. Təhrik dilçilikdə ənənəvi qrammatikada felin şəkillərinin tədqiqi prosesində öyrənilmişdir. Bu zaman tədqiqatçılar morfoloji kateqoriya kimi əmr şəklini araşdırmışlar. Bu tipli tədqiqat işləri ayrı-ayrı dillərin materialları, habelə müxtəlif dillərdə əmr şəklinin müqayisəsi, tipologiyası zəminində öyrənilmişdir. Müasir dövrdə də bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılır. Qeyd edək ki, Azərbaycan və alman dillərində əmr şəkli və ya imperativ ayrılıqda araşdırılsa da, bu iki dil üzrə qeyd edilən sahədə heç bir müqayisəli tədqiqat yerinə yetirilməmişdir. Bu mövzunun aktuallığını şərtləndirən cəhətlərdən biri də məhz bu sahədəki boşluğun doldurulmasıdır.

Ünsiyyət prosesində təhrik məqsədi ilə istifadə edilən vasitələrin yalnız morfolojiyaya aid olmaması, təhrikin başqa vasitələrinin də ortaya çıxarılıb öyrənilməsinə olan ehtiyacı artırmışdır. Funksional qrammatikanın inkişafı dilçilikdə funksional-semantik sahə məsələsinin qoyulmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində funksional-semantik sahə məsələsi, əsasən, S.Abdullayevin tədqiqatlarında özünü göstərir. Müəllif inkar funksional-semantik sahəsini alman və türk dilləri materialları üzrə öyrənmişdir. Bununla yanaşı, S.Abdullayev bu tədqiqat işlərində funksional-semantik sahənin ümumi məsələlərinə toxunmuş, bir sıra məqamlarda təhriklik sahəsinin də bəzi aspektlərini önə çəkmişdir.¹ Buna baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində təhriklik funksional-semantik sahəsi və təhrikin sahə metodu ilə araşdırılması istiqamətində fundamental, monoqrafik tədqiqatlar aparılmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilçilikdə ayrıca elmi istiqamət kimi formalaşmış nitq aktları nəzəriyyəsi də təhrik aktlarını və onun növlərini fərqləndirir. Bu elmi istiqamətdə təhrik nitq aktlarının ayrı-ayrı dillərin materialları üzrə öyrənilməsi ilə bağlı müxtəlif işlər görülmüşdür. Lakin Azərbaycan dilçiliyində təhrik nitq aktları ayrıca tədqiqat mövzusu

¹ Abdullayev S.Ə. Müasir alman dilində təsdiq və inkarın praqmatik-üslubi variantivliyi. Bakı: Tədris-metodika şurasının nəşriyyatı, 1990, s. 15.

olmamışdır.

Dissertasiya mövzusunun aktuallığı, həm də, dil vasitələrinin funksional-semantik tədqiqi, konstituentlərin qarşılıqlı əlaqə və asılılıq münasibətlərinin araşdırılması, onların mətnə kəsb etdiyi rəngarəng mənə və üslub çalarlarının göstərilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Həmin problem kommunikativ dilçilik, praqmatik linqvistika və mətn dilçiliyinin indiki inkişaf səviyyəsində öz aktuallığını daha da artırır.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı alman və Azərbaycan dillərində təhriklik sahəsi və bu sahənin ifadə vasitələridir. *Tədqiqatın predmeti* təhrik sahəsinin ifadə vasitələrinin kommunikativ-praqmatik təşkil olunma mexanizmidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi funksional-semantik modallıq sahəsinin tərkib elementlərindən biri olan təhriklik kateqoriyasını konkret dillərin materialı əsasında müqayisəli-tipoloji planda öyrənməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– Azərbaycan və alman dillərində təhrik funksional-semantik sahəsinin nüvə və periferiya konstituentlərini müəyyənləşdirmək;

– təhriklik sahəsi konstituentlərini hər iki dilin materialları üzrə müqayisə etmək, onların funksionallığının oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmaq;

– funksional-semantik mikrosahənin konstituent tərkibini və üfüqi variativliyini aşkara çıxarmaq;

– təhriklik konstruksiyalarının struktur özünəməxsusluğunu aydınlaşdırmaq;

– təhriklik sahəsi konstituentlərinin kontekst və situasiyadan asılılığını aydınlaşdırmaq;

– müxtəlif dil səviyyələrindən olan (morfoloji, sintaktik, leksik, habelə mətn) ifadə vasitələrinin xüsusi çəkisini müəyyənləşdirmək;

– konstituentlərin spesifik semantik-üslubi əlaqələrini, funksional sinonimlik vəziyyətlərini aşkara çıxarmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İşin elmi yeniliyi təhrikliyin bir sistem şəklində sahə nəzəriyyəsi əsasında öyrənilməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin materialları üzrə təhrik və onun nitqdə ifadə vasitələri sahə nəzəriyyəsi əsasında, ilk dəfədir ki, kompleks və alman dili ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Alman dilinin təhrik sahəsi və onun konstituentləri haqqında araşdırmalar olsa da, bu dildə təhrikin türk dilləri ilə müqayisəli

araşdırılması məsələsinə baxılmamışdır. Tədqiqat işində bir dildən digərinə tərcümə prosesində təhrik cümlələrinin transformasiya imkanları da araşdırılmışdır. Tədqiqatın elmi yeniliyi təhrikin kommunikativ, koqnitiv və praqmatik aspektlərinə yeni baxış bucağından yanaşılması ilə də şərtlənir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti funksional-semantik kateqoriyaların müqayisəli-tipoloji planda öyrənilməsi, bu əsasda kontensiv və struktur tipologiya üçün ümumiləşdirilməsi və konkret nəzəri-elmi nəticələrin əldə edilməsi ilə bağlıdır. Dissertasiya işinin praktik əhəmiyyəti onun mətn dilçiliyi, semantika, linqvistik praqmatika, nəzəri qrammatika, üslubiyat və s. kimi sahələr üzrə konkret mövzuların daha dərindən, ardıcıl və sistemli şəkildə öyrənilməsi ilə bağlıdır. Tədqiqatın nəticələrindən göstərilən fənlər üzrə mühazirə mətnlərinin hazırlanması, seminar məşğələlərinin təşkili, dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılması üçün faydalı ola bilər.

İşçi fərziyyə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində təhriklik təkcə eksplisit deyil, həm də implisit şəkildə ifadə olunur. Bu isə təhrikin yalnız felin əmr şəkli ilə deyil, başqa vasitələrlə də ifadə olunmasını təsdiq edir. Sahə nəzəriyyəsi təhrikin geniş konstituent arsenalına malik olmasını sübut etmək üçün əhəmiyyətli tədqiqat üsuludur.

İstifadə olunan metod və materiallar. Dissertasiya işinin yazılmasında müqayisəli və təsviri metoddan, komponent təhlil və transformasiya metodlarından, habelə kontekstual təhlil metodundan istifadə olunmuşdur. Konkret dil materialları olaraq müxtəlif funksional üslublara aid nümunələrdən istifadə edilmiş, mətn parçaları üzərində təhlil aparılmışdır. Əlbəttə, burada planlı danışq dili və digər üslubların əlamətlərini özündə daşıyan bədii üsluba üstünlük verilmişdir.

Tədqiqatda tərtiblər qrammatikası metodlarından da istifadə edilmişdir.

Müdəfiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Alman və Azərbaycan dillərində təhrik sahəsinin ifadə vasitələri çoxşaxəli və çoxsəviyyəlidir.

– Hər iki dildə funksional-semantik təhrik sahəsinin dominantı felin əmr şəklidir.

– Azərbaycan dilində funksional-semantik təhrik sahəsinin dominantı bütün şəxslər üzrə işlənir. Dominantın şəkli əlaməti yoxdur, fel kökündən sonra şəxs şəkilçilərinin artırılması ilə formalaşır.

– Azərbaycan dilində təhrik sahəsinin qrammatik, leksik-qrammatik, leksik və fonetik ifadə vasitələri vardır.

– Alman və Azərbaycan dillərində təhrik sahəsinin dominantının, imperativin müxtəlif sinonimləri vardır.

– Alman və Azərbaycan dillərində təhrik sahəsi vasitələrinin kontekstdə işlənmə formaları sabit yox, dəyişkəndir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Müasir alman dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işi üzrə dissertantın biri xaricdə olmaqla 10 məqaləsi və 3 tezisi çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“*Giriş*”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metod və üsulları, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiya işinin *birinci* fəslı “*Funksional-semantik təhrik sahəsinin struktur təşkili*” adlanır. Məlumdur ki, “dilçilikdə sahə ideyası Q.İpsen, İ.Trir, V.Portsıq, K.Boast və G.Vaysgerberin adı ilə bağlıdır. Onlar leksik materiallara istinadən tərtib edilmiş dil vahidləri arasındakı əlaqələrin sahə təşkil etməsi ideyasını vermiş və onu dil sisteminin ümumi prinsiplərinə aid etmişlər”.¹

“Dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif sahə nəzəriyyələri mövcuddur. Müxtəlif dil vahidləri arasındakı semantik əlaqələrin müəyyən qanunauyğunluqlarını, həmçinin, semantik sahələrin tiplərini R.Mayer,

¹ Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Л.: Наука, 1984; Всеволодова М.В. Понятийный и терминологический аппарат функционально-коммуникативной грамматики // Русский филологический вестник, 1966, № 2, с. 26-33; Алпатов В.М. Предварительные итоги лингвистики XX века // Вестник МГУ, Сер. 9. Филология, 1995, № 5, с. 84-92; Беляева Е.И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985, с. 36.

M.M.Pokrovski, A.A.Potebnya, Q.Sperberq kimi tədqiqatçılar da ayırd etmişlər”¹

Dildə təhriklik də xüsusi funksional-semantik sahə təşkil edir. Alman dilinin materialı üzrə funksional-semantik təhrik sahəsinə aid tədqiqatlar aparılmışdır. Bu sahənin bəzi xüsusiyyətləri, aspektləri qrammatika, xüsusilə sintaksisə aid araşdırmalarda müəyyən səviyyədə öyrənilmişdir.²

İmperativin ayrı-ayrı dillərin funksional-semantik təhrik sahəsində dominant olması tədqiqatçılarda şübhə doğurmur. İmperativ formaları ümumi invariant təhrik mənasının ifadəsi üçün ixtisaslaşmışdır. S.Abdullayev sahələrin bir-biri ilə sıx əlaqədə olan müxtəlif səviyyəli və çoxsaylı ifadə vasitələrinin vahid semantik-funksional sistemi kimi dərk olunduğunu, sahə nəzəriyyəsinin əsl mahiyyətini təkcəni ümuminin, bütün struktur əlaqələrin geniş kontekstində götürmək, hər iki hadisəyə onların fəal dialektik vəhdət və bütövlüyündə yanaşmaq ideyası təşkil etdiyini vurğulayır.³

Alman və Azərbaycan dillərinin təhlili göstərir ki, təhrik sahəsinin çoxsəviyyəliliyi bu sahədə dilin müxtəlif yaruslarına mənsub vasitələrin işlənməsində özünü göstərir. Təhrikin leksik, qrammatik, leksik-qrammatik, frazeoloji, eləcə də fonetik (intonasiya) vasitələri vardır.

Təhrikin əsas forması imperativdir. İmperativ təhrik sahəsinin dominantıdır. İmperativin təhrik sahəsindəki dominantlığı istər türk, istərsə də, german dillərində tam qəbul edilir.

Əmr cümlələrinin fərqləndirici cəhətlərindən biri budur ki, nəqli və sual cümlələri felin həm indikativ (xəbər şəkli), həm də konyunktiv (Azərbaycan dilində arzu və şərt şəkillərinə uyğun gəlir) şəkli ilə işlənə

¹ Романов А.А. Семантическая структура высказываний-просьб // Семантика и прагматика синтаксических единств. Калинин, 1981, с. 29.; Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 1-2. М.: Учпедгиз, 1958, с. 64.

² Гак В.Г. К типологии функциональных подходов к изучению языка // Проблемы функциональной грамматики. М.: Наука, 1985, с. 78; Рябенко В.С. Функционально-семантическое поля побудительности в современном немецком языке: Автореф. дисс. ... канд. филол.наук. Минск, 1975, с. 8.

³ Abdullayev S.Ə. Müasir alman dilində təsdiq və inkarın praqmatik-üslubi variativliyi. Bakı: Tədris-metodika şurasının nəşriyyatı, 1990, s. 15.

bildiyi halda, əmr cümlələrinin morfoloji əsasını təşkil edən imperativ şəkli yalnız cümlənin bir kommunikativ tipinə - əmr cümlələrinə bağlı olur. Başqa sözlə desək, əmr cümlələrində felin konkret və müəyyənləşmiş bir şəkli – imperativ şəkli işləyə bilər.

Müasir alman dilində əmr cümlələri ilə hələ reallaşmamış hərəkət ifadə olunduğundan və danışanın iradəsini, öz məqsədini həyata keçirmək istəyi ön plana keçdiyindən, bir sıra funksional variantlar müstəsna olmaqla, həmin cümlələrdə təhrik şəkli işləyir. Təsadüfi deyildir ki, imperativ şəklinə təhrik modusu da deyilir.

Müasir Azərbaycan dilində təhrik sahəsinin dominantı olan əmr şəklinin ayrıca qrammatik əlaməti yoxdur. Felin əmr şəkli hər üç şəxsə görə formalaşır. Əmr şəklində fel kökündən sonra şəxs şəkilçiləri artırılır. Azərbaycan dilində felin əmr şəklinin funksional-semantik cəhətdən bir-birindən fərqlənən şəxslər üzrə paradigmalarının formalaşmasında iştirak edən şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardır:

I şəxs tək: -ım/-im/-um/- üm;	I şəxs cəm: -aq/-ək
II şəxs tək: - sifir şəkilçi;	II şəxs cəm: -ın/-in/-un/-ün
III şəxs tək: -sın/-sin/-sun/-sün	III şəxs cəm: -sınlar/-sinlər/-sunlar/-sünlər. ¹

Beləliklə, bir daha aydın olur ki, təhrik funksional-semantik sahəsində həm Azərbaycan, həm də alman dilində imperativ dominantdır. Azərbaycan dilində əmr şəkli bütün şəxslərin tək və cəmində formalaşır. Alman dilində isə imperativin, təhrik sahəsinin dominantının şəxslər üzrə formalaşmasında məhdudiyət vardır.

Dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunur ki, felin təhrik şəkli inkarlıq elementləri ilə birləşdikdə bilavasitə qadağan mənası ifadə olunur. İnkə elementləri təhrikin bütün çalarını əks semantik məcraya istiqamətləndirir, ümumən imperativlik mənası saxlanmaqla söyləmin kommunikativ yönünü dəyişir. İnkərlıq sahəsində ən müxtəlif ifadə vasitələri toplanır: (1) *Sprich Deutsch, Sprich nicht Deutsch!* (2) *Hör nicht auf, unsere Freunde zu unterstützen.* (3) *Sage nicht, daß du mich liebst (A.Seghers).* (4) *Erzähle mir nicht, was nicht geschehen ist, erzähle mir, was geschehen ist und geschehen wird.* (5) *Sag aber kein Wort, was sich damals abgespielt hat.* Misalların təhlilindən məlum olur ki, müxtəlif inkərlıq komponentlərinin işlənməsi ilə qadağanlığın müxtəlif məna və

¹ Budaqova Z.İ., Məmmədov İ.T. Felin şəkilləri // Müasir Azərbaycan dili. II c., Bakı: Elm, 1980, s. 313.

emosional çalarlığı ifadə olunur.¹

Müasir Azərbaycan dilində də təhriklik sahəsinin kostituentləri yalnız felin əmr şəkli deyildir. Azərbaycan dilində digər şəkillər əmr şəkli ilə sinonimlik yaradır, təhrik mənasını ifadə edir. Azərbaycan dilində kontekstual təhriklər də xüsusi işlənmə tezliyinə malikdir. İntonasiyadan asılı olaraq, bəzi söz-cümlələr təhrik mənasını verir. Məsələn, “*Mən nə qədər axmaq, mən nə qədər avamam. Bu axı gün təkə aydın, nə qədər sadədir. İki üstəgəl ikidi. Dost, dost... Bu da dost. Bu ki... bu ki qızı istəyirmiş. Mənə baxırsanmı? Necə olub mən bunu duymamışam?! ... Aman, aman, aman... Of, of, of.... Amma... İstəyir, istəsin, sevir, sevsin. Cəhənnəmə sevsin. Yox! Yox!!! Gülsüm, Gülsüm... Gülsümsüz mən...*” (K.Abdulla Unutmağa kimsə yox. Bakı: Qanun, 2007, s. 121) Bu nümunədə bir sıra təhrik vasitələri işlənmişdir ki, onlar kontekstual aydınlaşır. Kontekstdə istifadə olunmuş “*Dost*” ifadəsi, əslində, “*Ona dost demə*” təhrik formasına transformasiya oluna bilər. “*Cəhənnəmə sevsin. Yox! Yox!!!*” konstruksiyası III şəxsin təkinə aid “*Sevməsin*” təhrik konstruksiyasına transformasiya oluna bilər. Bu konstruksiyada təhrik mənasının üzə çıxmasını danışanın istifadə etdiyi “*yox*” kəlmələri və intonasiya reallaşdırır.

Alman dilində əmr cümləsində fel birinci mövqedə gəlir. II şəxsin təkə felin kökü və fakültativ –*e* şəkilçisi ilə yaranır: *Zeig (e) mir das Buch – Kitabı mənə göstər. Pass mal auf! – Qulaq as! Fellər -t, -d, -tm, -chn, -el, -ig* ilə bitdikdə –*e* mütləq artırılır: *Antworte richtig – Düz cavab ver.* Kök saiti *a, o, au* olan fellərdə umlaut artırılır: *Lauf (e) nicht so schnell!-Belə bərk qaçma! Fahr (e) – Sür!* Kökdən “*e*” “*i*” ilə əvəzlənir və sona “*e*” artırılır: *Lies bitte richtig! – Xahiş edirəm düz oxuyun! Sprich deutsch! – Almanca danış!* II şəxsin cəmi müvafiq felin prezens forması (kök+t) ilə üst-üstə düşür. Şəxs əvəzliyi buraxılır: *Lies bitte deutsch! – Xahiş edirəm, almanca oxuyun!. Antwortet richtig! – Düzgün cavab verin!*

Hörmət forması müvafiq şəxsədə olan fellə düzəlir. Feldən sonra şəxs əvəzliyi gəlir: *Lesen Sie diesen Satz! – Bu cümləni oxuyun! Kommen Sie bitte herein! – Buyurun!* I şəxsin cəmi müvafiq şəxsədəki feldən və

¹ Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, s. 32, s. 169.

ondan sonra gələn şəxs əvəzliyindən düzəlir. *Lesen wir diesen Satz!-Gəlin bu cümləni oxuyaq!*

İmperativdə alman dili üçün əvəzliyin işlənməsi vacib deyildir. Məsələn, *sing!* və s. Azərbaycan dilində əvəzliyin işlənməsi söz-formanın başa düşülməsi üçün lazım gəlmir. Lakin təhrikin hansı şəxsə aidliyini təyin etmək üçün şəklin şəxslə bağlı qrammatik vasitələrinin artırılması söz-formanı başa düşməyə imkan verir. Məsələn, *Axtar! Gedim! Yatsın! Oxuyaq! İşləsinlər!* və s.

Dildə təhrik intonasiyanın köməyi ilə də ifadəsini tapır. Əmr iradi intonasiyası vasitəsi ilə yalnız məlumat ötürülmür. Bu intonasiya, eyni zamanda, adresatın müəyyən fəaliyyətə təhrik edilməsi mənasını da yaradır. F.Ağayeva nəqli intonasiyanın dörd növündən bəhs edərkən “heç bir məcburiyyət effektivə malik olmayan məsləhət intonasiyası”nı da fərqləndirmişdir.¹ Müəllifin qeyd etdiyi bu variant təhrik sahəsinə aiddir və bu tipli intonasiya ilə müşayiət olunan cümlələr təhrik növünü ifadə edir.

İsmi xəbərlə cümlə də intonasiyadan asılı olaraq təhrik sahəsinin konstituenti kimi çıxış edə bilər. Məsələn: *Bəsdir! Kifayətdir!* Bu xüsusiyyət gələcək zaman şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin müəyyən intonasiya ilə deyilişi halında da özünü göstərir. Bu halda cümlə təhrik sahəsinə aid mənanı ifadə edir. Məsələn, *Yetər! Qaçar! Çəkər! Axtarar!* və s. Qeyd edək ki, bu tipli cümlələrin təhrik mənasının aydınlaşdırılması üçün intonasiya ilə yanaşı, kontekst də mühüm rol oynayır.

Dissertasiyanın ikinci fəslə *“Felin imperativ şəkli və onun funksional sinonimiyi”* adlanır. Alman dilində imperativin köməyi ilə qəti əmr, qadağan, çağırış, neytral əmr, məsləhət, xahiş, arzu, təklif və s. öz ifadəsini tapır. Bu, təbii ki, alman dilində olan bütün təhrik növləri deyildir. Azərbaycan dilində də imperativ əmr, xahiş, çağırış, qadağa və s. bildirir. Alman dilində təhrikin müxtəlif növlərindən istifadə edilməsinə dair bəzi nümunələri nəzərdən keçirək: *Gerlinde, setz dich* (Trau deinem Zwilling nicht. Klara G. Mini, Prolibris Verlag, 2007, s.11) - *Gerlinde, əyləş*. Bu nümunə əmr, xahiş, təkid, təklif və s. ifadə edə bilər. Onun konkret olaraq hansı növə aid olmasını təyin etmək üçün kontekst, situasiya, eləcə də, mətnin əvvəlki məzmunu əhəmiyyət kəsb edir. *Luisse, morgen kommt ihr doch alle beide um Papas Geburtstag zu feiern!* (Klara

¹ Ağayeva F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı: API nəşriyyatı, 1978, s. 37.

G., s.18)- *Luiza, sabah ikiniz də papanın ad gününü qeyd etmək üçün gəlin də!* Bu nümunədə təhrikin yalvarışa yaxın olan xahiş növü ifadəsini tapmışdır. Cümlənin Azərbaycan dilinə tərcüməsində təhriki gücləndirmək məqamında istifadə olunan “də” ədatı məhz xahişi yalvarışa yaxınlaşdırən vasitə kimi özünü göstərir: *Dann tun Sie das mal. – Onda bunu edin də.* Yuxarıda verilmiş nümunəyə oxşar mənə dairəsinə malikdir. Bu cümlədə də təhrikin yalvarışa yaxınlaşan xahiş növü istifadə olunmuşdur. *Wenn du ein falsches Wort sagst, schieße ich. – Əgər səhv bir söz desən, atəş açacağam.* Təhrik funksional-semantik sahəsinə daxil olan ifadə vasitəsi xəbərdarlıq ifadə edir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, cümlədə adresantın adresata hədə-qorxu gəlməsi də özünü göstərir. Adresant adresatı təhrik etdiyi işi qəti yerinə yetirməsi tələbini qoyur. *Wenn du die Tür aufmachst, bist du tot. - Əgər qapını açsan, öləcəksən.* Bu nümunə də semantik baxımdan təhrikin hədə-qorxu və xəbərdarlıq növünə uyğun gəlir. Adresant qapını açmaq fəaliyyətini qadağan edir (*Qapını açma!*). Təhrik cümlə daxilində şərtdən asılı formadadır. Əgər A baş verərsə, B olacaq. A hərəkəti adresata aiddir. Adresat bunu yerinə yetirmədiyi halda, B başqa fəaliyyəti yerinə yetirəcəkdir.

Pass bloß auf, wenn das die Polizei hört, bist du ihr neuer Hauptverdächtiger. (Klara G., s. 118) - *Diqqət ver, əgər bunu polis eşitsə, onda sən onların yeni əsas şübhəli şəxsi olacaqsan.* Bu nümunədə artıq hədə-qorxu yoxdur. Burada sırf xəbərdarlıq ifadəsini tapmışdır. *“Lass uns versuchen, deine Handschellen zu knacken”.* (Klara G., s. 27) - *Gəl sənın qandallarını sındırmağa cəhd edək, görək.* Azərbaycan dilinə tərcümədə I şəxsin cəminə aid əmr şəkildən istifadə olunmuşdur. Bu formada adresant adresatı birgə fəaliyyətə çağırır. Alman dilində imperativ I şəxsin cəminə aid təhrik fəaliyyətini ifadə etmir. Azərbaycan dilində isə bu formadan geniş istifadə edilir. Məsələn, *Gəl, çay içək. Gəl, mahnı oxuyaq, Gəl, burada oturaq. Erzähl mir von Helga!* (Klara G., s. 107) - *Mənə Helqadan danış!* Bu nümunədə xahiş və ya əmr ifadə olunmuşdur. Cümlənin dəqiq olaraq hansı təhrik növünü ifadə etməsini aydınlaşdırmaq üçün kontekst və situasiya nəzərə alınmalıdır.

Təhrikin mikrosahələr çoxluğunu şərtləndirən bir cəhət də təhrikin ifadə vasitələrinin müxtəlifliyi və çoxsəviyyəliyi ilə əlaqədardır. Daha dəqiq desək, bu iki xüsusiyyət bir-biri ilə qarşılıqlı bağlıdır. Elə ona görə də, imperativin funksional sinonimliyinə dil bazasının olduqca geniş

olduğu qeyd edilir.¹

Felin xəbər şəklinin prezensi konkret mətndə və ünsiyyət situasiyasında əmr şəklini əvəz edir. Belə halda xəbər şəkli - əmr şəkli çevrilmələrindən (transformasiyasından) danışmaq olar. Misallara nəzər salaq: 1. *Du gehst heute nirgendwohin! Du bleibst bei uns.* 2. *Sie gehen sofort ins Hotel!* Bu cümlələrdə xəbər şəklinin məhz əmr çalarlıqlarında işlənməsi göz qabağındadır. 1-ci cümlə “*Gehe nirgendwohin*”, 2-ci cümlə isə “*Gehen Sie sofort ins Hotel*” formalarının funksional sinonimləri kimi çıxış edir. Bunu həmin formaların müəyyən situasiya tiplərinə və konkret mətn əhatəsinə bağlı olmaları da təsdiq edir. Dil faktlarına əsasən, demək olar ki, həmin cümlə formaları çox tez-tez əmr şəkli əhatəsində gəlir, əmr şəkli həmin funksional sinonim variantın mənasının dəqiqləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.²

Hər hansı bir müəyyən kommunikativ situasiya daxilində felin xəbər şəklinin (indikativ) əmr mənasında işlənməsi həmin funksional bərabərləşmənin nəticəsində mümkün olur. Məsələn, “*Geh ins Geschäft und kaufe mir eine Packung Zigarette*” cümləsində ifadə olunan təhrik mənasını belə də ifadə etmək olar: “*Du gehst ins Geschäft und kaufst mir eine Packung Zigarette*”.

Əmr şəklinin gələcək zaman formasında həmin təhrik çalarını ifadə etməsi də Futurum I formasının felin əmr şəkli ilə funksional sinonim kimi qəbul olunmasına əsas verir. Müqayisə et: *Du wirst (sofort) ins Geschäft gehen und mir eine Packung Zigarette kaufen.* Bunun kimi, “*dass*” bağlayıcısı ilə formalaşan budaq cümlələrin təhrik mənasında işlənməsi də onu felin təhrik şəklinin funksional sinonimi kimi səciyyələndirir: *Dass du sofort fortgehst! Dass du sofort verschwindest!*

¹ Адмони В.Г. Основы теории грамматики. М.-Л.: Наука, 1964; Изотов А.И. Орнативность и побудительность // Лингвокогнитивные проблемы межкультурной коммуникации. М.: Филология, 1997, с. 141-144; Молошная Т.Н. О так называемой аналитических формах императива в славянских языках // Синхронно-сопоставительное изучение грамматического строя славянских языков. М.: Наука, 1989, с. 29-30; Новичкова Р.Н. Императив в системе современного немецкого языка: Дисс. ... канд.филол.наук. М., 1979, с. 24.

² Abdullayev S.Ə. Ekspressiv təsdiqlik və ekspressiv inkarlıq: Filol.elm.nam. ... diss. Bakı, 1971, s. 147.

Dass ich dich nie hier sehe! Mach, dass du sofort verschwindest!

İnfinitiv və Partisip II forması ilə düzələn cümlələr, bir qayda olaraq, əmr, komanda ifadə edir. Bunu *aufstehen, stillgestanden, antreten* kimi fellərdə aydın görmək olar. İsim əsasında düzələn təhrik cümlələri də birmənalı olaraq qəti əmr və təhdid ifadə edir. Qeyd olunan ifadə şəkilləri təhrikin ən müxtəlif ifadə çalarlarının fərqləndirilməsinə xidmət edir, nitqdə rəngarənglik, əlvanlıq yaradır.

Nəqli cümlələrin əmr cümlələrinə transformasiyası mümkün olduğu kimi, əmr cümlələrinin də nəqli cümləyə transformasiyası mümkündür. Bəzən tərcümə prosesində bir dildə olan əmr cümləsi başqa dilə nəqli cümlə kimi və əksinə, nəqli cümlə əmr cümləsi kimi transformasiya olunur. Buna görə də performativ fellərin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə diqqət etmək lazım gəlir. Məsələn: *Shut the door! – Qapını ört!, I order you shut the door – Mən qapını örtməyi əmr edirəm*. Hər iki nümunə performativ xarakter daşıyır. Onlardan ikinci daha müfəssəldir, çünki onun əsas feli danışanın icra etdiyi hərəkəti daha aydın şəkildə ifadə edir. Belə göstərişlərin icrasını modal fellərlə də vermək olar. Məsələn: *You should (will) shut the door – Gərək sən qapını örtəsən*. Bəzən dəqiq performativ əmrlər üçün praktik səbəblər olur. Lakin *Shut the door – Qapını ört!* tipli sadə cümlələr danışanın hərəkətini dəqiqliklə göstərmir. Belə cümlələrdə danışanın fikrini əmr, məsləhət, müraciət və başqa formada olmasını dəqiq müəyyən etmək olmur. Təhrik performativ felin işləndiyi kontekstdən irəli gələ bilər.

Tədqiqat göstərir ki, alman və Azərbaycan dillərində felin imperativ şəklinin digər sahə konstituentləri ilə sinonimlik əlaqələrində həm ümumi, həm də fərqli cəhətlər maraqlı müqayisə aparmaq üçün kifayət qədərdir. Məlumdur ki, əmr cümlələri xəbəri yalnız felin əmr şəkli ilə ifadə olunan cümlə formaları ilə məhdudlaşmır. Belə cümlələrdə müxtəlif semantik çalarların ifadəsində, cümlənin kommunikativ istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində intonasiya mühüm rol oynayır. Felin iştirak etmədiyi cümlələrdə intonasiya əmr cümlələrinin yeganə yaranma vasitəsinə çevrilir. Məhz intonasiya sayəsində ayrı-ayrı sözlər və söz qrupları, sözlərin müxtəlif birləşmələri cümlə statusu kəsb edir, ünsiyyət vahidinə çevrilir.¹ Əmr cümlələrində intonasiyanın təşkiledici rolunu

¹ Онипенко Н.К. Обращение, вопрос, побуждение в лингвистике и поэтика

aşağıdakı misallardan daha aydın görmək olar: *Tempo, tempo, schneller* (A.Seghers. Das siebte Kreuz. Band IV, Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar-1975); *Antreten! Gewehr über* (D.Noll. Die Abenteuer des Werner Holt. Roman einer Jugend. 8. Auflage. Aufbau Taschenbuch Verlag, Berlin 2002); *Zeigen sie mir ihre Papiere! Ihre Papiere, Herr Wolzow!* (D.Noll). Təhrik mənasının felin digər şəkilləri ilə ifadə olunduğu hallarda və formal budaq cümlələrdə intonasiyanın təşkilədici rolu xeyli artır.¹

Alman dilində imperativdə intonasiya və leksik vasitələrlə gerçəkləşən təhrik modal fellərin birbaşa mənasında özünü göstərir. Bununla yanaşı, modal fellər imperativin ifadə edə bilmədiyini mənalara da verir. Bunu alman dilində vasitəsiz nitqdə təhrik cümlələrində modal fellərin işlənməsində aydın göstərmək olar. Modal sözlü təhrik cümlələri imperativdən fərqli olaraq cümlədir. Mübtədə fəaliyyətin adresatı kimi çıxış edir. Bütün modal fellərdən *wollen* daha çox qrammatikləşmişdir. Bu modal fel desemantikləşməni tam keçməmişdir, müxtəlif mübtədalarla fərqli mənalarda işlənir, bəzi təhrik növlərini ifadə edir. Modal fellər imperativin mücərrəd qrammatik təbiətindən doğan bəzi cəhətlərə görə ifadə edə bilmədiyini mənalara verir. Məsələn, *Sie müssen (sollen, dürfen, können, mögen) gehen*. İradənin ifadə olunmasına modal fellər əlavə məna çaları artırır. İcraçının iradəsinin appelyasiyası (*wollen*), cavabdehlik hissi (*sollen, müssen*), obyektiv və subyektiv imkan (*können, dürfen*) və s., bütün bunlar informasiyanın həcmi artırır, modallaşma diapazonunu genişləndirir.

Alman dilində bəzi modal fellərin işləndiyi konstruksiyalar danışanın dinləyəni müəyyən fəaliyyətə təhrik etməsi mənasını verir: *Können* modal feli nəyəsə imkanın olmasını, nəyisə bacarmağı ifadə edir. *Sie können das Auto hier lassen – Siz maşını burada saxlaya (qoya) bilərsiniz*. Konkret situasiyadan asılı olaraq bu cümlə danışanın dinləyəni müəyyən hərəkətə təhrik etməsini bildirir. Təhrik bu halda əmr növündə deyil, məsləhət, mümkünlük kimi səslənir.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilində əmr şəklinin başqa

художественного текста (обзор работ 1984-1986 гг.) // Филологические науки, 1988, № 4, с. 83.

¹ Скакун Н.П. Средства выражения модальности побуждения в немецком языке // <http://elibr.bsu.by/handle/123456789/61159>

qrammatik formalarla kontekstual sinonimliyi də geniş əhatə dairəsinə malikdir. Məsələn, əmr şəklinin əlavə mənası vacib şəklinin əsas mənasının sinonimi olur. Bu əlavə məna əmr şəklinin, əsasən, üçüncü şəxs təkində özünü göstərir. Əmr şəklinin vaciblik çaları ifadə edən sintetik forması (yəni “*gərək*” ədatı işlənmədən, yalnız şəxs sonluqlu) müasir Azərbaycan dilində işlənmir. Vacib mənası ifadə edən konstruksiyadan “*gərək*” ədatı atılsa, nəinki birləşmənin vaciblik mənası itər, hətta ümumi məzmun anlaşılmaz olar. Deməli, əmr formasının vacib şəklinin mənasını ifadə etmək məqsədilə işlənə bilməsi üçün başqa yardımçı vasitələrlə (kontekst, intonasiya) yanaşı, “*gərək*” ədatının da rolu həlledicidir:¹ *Ürəyini sıxma, qızım, at gərək çapsın* (M.Süleymanlı. Üç roman. Bakı, 2004, s. 199).

Azərbaycan dilində felin sabitləşmiş şəkli kateqoriyası əlamətləri, o cümlədən, əmr şəkli xüsusi leksik əhatədə əlavə məna qazanaraq gələcək zaman şəkilçilərinin kontekstual sinonimi kimi işlənir. Belə əvəzlənmədə kontekstin təsiri ilə əmr şəklinin əsas mənası-təhrikediciləşdirici modallıq arxa plana keçərək, ikinci dərəcəli mənaya çevrilir, əmr şəklinin gələcək zaman mənası isə, əksinə, qabarıq şəkildə, həm də qrammatik planda ifadə olunaraq ön plana keçir. İstər qəti gələcək zaman, istərsə də, qeyri-qəti gələcək zaman formaları ilə əmr şəklinin sinonimliyinin reallaşmasında da ümumi qaydaya müvafiq olaraq zaman mənalı leksik vahidlər, intonasiya, cümlənin quruluşu müəyyən rol oynayır: –*Bu ağacı çırpmaq istəyirlər?* – *Qalət eləyirlər. Hərəsi getsin öz həyatına, bağçasına yiyəlik eləsin. Heç bircəsini də qoymaram.* – *Özün üstündə olarsan* (S.Əhmədov. Toğana. Bakı: Yazıçı, 1981, s. 290-291).

Azərbaycan dilində xəbəri felin vacib və arzu şəkilləri ilə ifadə olunan əmr cümlələri də işləkdir. Belə əmr cümlələri iş, hal və ya hərəkətin icrasının vacib olduğunu bildirir, hər üç şəxsin tək və ya cəminə aid olur; məs.: *Burda ən yaxşı hərəkət o sayılmalıdır ki, yerindən qalxasan, pasnanı götürəsən; Qızıl xallı balıqdan Kürək çayda o qədər ola ki, çayın suyu dönə, ola balığın horrası. Stəkanı basasan, kefin istəyəndə çəkəsən başına* (S.Əhmədov. Toğana, s. 184, 150).

Xəbəri qeyri-qəti gələcəyin ikinci şəxs tək və ya cəmində olan əmr

¹ Budaqova Z.İ., Məmmədov İ.T. Felin şəkilləri // Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1980, s. 318.

cümlələrində iş, hal və ya hərəkətin icrası təkid şəklində ifadə edilə bilər; məs.: *Səhər tezdən, hava açılan kimi Dəstəgüllü göndərərsən* (S.Əhmədov. Toğana, s. 219).

Dissertasiyanın üçüncü fəslə "Təhrikliyin kontekstual-situativ indikatorları və onların üslubi potensialı" adlanır. Burada hər iki dildə təhrikin periferiya konstituentləri araşdırılır, təhrikin vasitəli ifadə üsulları və onların üslubi imkanları göstərilir, kommunikasiya prosesində işlənən söz-cümlələrin statusu təhlil edilir, təhrikin digər kontekstual-situativ ifadə şəkilləri aşkar edilir. Təhrikin periferiya konstituentlərinin dilin bu və ya digər səviyyəsinə aid olmasını nəzərə almaqla, periferiyanı aşağıdakı zonalara bölmək olar: 1) morfoloji; 2) sintaktik; 3) leksik-qrammatik; 4) leksik. Qeyd olunan zonaların yerləşməsi onların qrammatik və müntəzəmlik dərəcəsini göstərir.

Alman dilində periferiyanın morfoloji zonasına İnfinitiv I, Partisip II, konyunktiv forması aiddir. İnfinitiv I: *Seid Ihr viellecht mein Tod? Ha, ha, ein galanter Tod, willkommen, Tod!* Partisiple II: *Nur nicht viel geschmof, Hausil, sonst kommen wir dir über die Glanze.*

Nüvəyə ən yaxın olan morfoloji sektordur. Morfoloji vasitələr imperativlə eyni tərtibli olduğundan malik olduqları bəzi əlamətlər onları imperativə yaxınlaşdırır. Periferiya və nüvə morfoloji zonaları qismən kəsişir. Bu cəhət həmin zonalara aid konstituentlərini xüsusi təhrik mənaları ifadə etməsində üzə çıxır. Nüvə konstituentləri ilə müqayisədə periferiya konstituentlərinin məhdud sayda belə mənaları olur. Periferiyaya aid dil vasitələri təhrik mənalının ifadə olunmasında eyni dərəcədə iştirak etmir. Məsələn, İnfinitiv I və Partisip II formasının mənaları daha rəngarəngdir. İnfinitivin mənası qəti əmrdən arzuya qədər dəyişir. Sonuncu mənanın ifadəsi üçün kontekstual təsir tələb olunur: *Aquilar (auf sie zulaufend). Willkommen, tausendmal, Willkommen...*

Alman dilində təhriklik sahəsinin periferiyasının sintaktik sektoruna aşağıdakılar aiddir: 1) *dass* və *wenn* bağlayıcı müstəqil budaq cümlələri. Məsələn, *Wehrhahn (nach einer Verlegenheitspause)... Machen sie, dass sie zum Waschen kommen!*; 2) *haben/sein+zu+infinitiv* konstruksiyası. *Sievers. Kümmert euch um eure Sachen. Ihr habt an unserem Tisch nichts zu suchen*; 3) təhriklik mənasını dolayısı ilə ifadə edən sual cümlələri.

Təhriklik sahəsinə daxil olan sual cümlələrindəki xahiş məzmununun aydınlaşması, sual cümləsinin xahiş ifadə etməsi situasiya və kontekstdən asılı olur. Sual cümləsi o halda xahişi ifadə edir ki, adresat

adresantın real sual vermək niyyətinin olmadığını başa düşsün. Qeyd olunan xüsusiyyətlər müxtəlif sistemli dillər üçün eynidir. Məsələn, Azərbaycan dilində “*Bu soyuqda pəncərəni də açmısan?*” “*Bu soyuqda pəncərəni niyə açmısan?*”, “*Bu soyuqda da pəncərə açarlar?*”, “*Bu soyuqda pəncərə açmaq haradan ağılına girib?*” kimi sual cümlələrinin bir-biri ilə ekvivalent və ya sinonim mənaları bildirməsi aşkardır. Ünsiyyət prosesi üçün həmin cümlələrdən hər hansı birinin işlədilməsi situasiyadan asılı olaraq adresatın eyni mənanı dərk etməsinə imkan yaradır.

“*Bu soyuqda pəncərəni açmısan?*” sual cümləsi ilə “*Bu soyuqda pəncərəni niyə açmısan?*” cümlələri adekvat mənalı deyildir. Hər iki cümlə təhrik sahəsinə aiddir. Bununla belə, həmin cümlələr təhrik sahəsinin tam dominantı olan əmr şəklindəki forma (“*Bu soyuqda pəncərəni açma!*”) ilə də adekvat məna vermir. Əmr şəkli formasının sinonimi kimi çıxış edən cümlələrdə təhrikin çalarları fərqlənir.

Hər iki dilin faktları üzərində müşahidələr göstərir ki, sual cümlələri geniş mətndə zəngin və rəngarəng semantik-üslubi xüsusiyyətlər kəsb edir. Başqa sözlə desək, sual cümlələri yalnız sual mənasının ifadəsi ilə məhdudlaşmır. Suallıq mənası sual cümlələrinin sistem, yəni əsas, paradigmatik mənasını təşkil edir. Həmin əsas mənadan başqa, sual cümlələri geniş mətndə məlumat və təhrik mənalarının ifadəsi üçün də geniş işlənir. Birinci halda sual cümlələri nəqli cümlənin, ikinci halda isə, əmr cümləsinin yerində işlənir, müvafiq olaraq həmin cümlələrin funksiyasını yerinə yetirir. Başqa sözlə ifadə etmiş olsaq, məlumat və təhrik mənaları sual cümlələrinin sintaqmatik (praqmatik) mənalarını təşkil edir.¹

Nümunələri nəzərdən keçirək: *Wer weiß nicht, dass F.Schiller einer der größten Dichter Deutschlands ist? Hab ich dir gesagt dass deine Freundin sich schlecht benimmt? Was hatte mein Vater verbochen, dass er verhaftet wurde?*² Birinci cümləni aşağıdakı nəqli cümlə ilə transformasiya etmək olar: (1¹) *F.Schiller ist (in Wahrheit, zweitellos) einer der größten Dichter Deutschlands.* (2¹) *Deine Freundin benimmt*

¹ Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, s. 168.

² Misallar bu kitabdan götürülmüşdür: Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, s. 172.

sich schlecht (ihr Benehmen läßt noch viele Wünsche offen). (3¹) Mein Vater hatte (meines Erachtens) nichts Besonderes angestellt (dass er verhaftet werden könnte). Bu cümlələrin müqayisəsindən aydın olur ki, sual cümlələrində fikir daha emosional şəkildə ifadə olunur. 1-ci cümlədə “qətiyyət, qeyd-şərtsizlik” mənalı ekspressiv şəkildə verilir. 2-ci cümlədə “etiraz”, “xəbərdarlıq” mənalı adi, neytral şəkildə deyil, emosional-ekspressiv tonda ifadə olunur. 3-cü cümlədə də “etiraz, narazılıq” kimi əlavə mənalı gerçəkləşir.

Formal (ritorik) sual cümlələrinin ən geniş yayılmış tiplərindən biri də təhrik mənalı sual cümlələridir. Belə cümlə formal olaraq sual cümləsi olsa da, əslində, sual cümləsinin qarşılaşdığı əmr cümlələrinin müxtəlif mənalının ifadəsinə xidmət edir (əmr, xahiş, təklif, çağırış, qadağan və s.). Nümunələri nəzərdən keçirək: *Deine Aussagen sind ganz und gar falsch! Willst du endlich schweigen? Vielleicht hörst du auf mich zu stören?! Können Sie mir helfenm das Gepäck weiterzutragen?Hast du Zeit, mich heute Abend zum Bahnhof zu begleiten? Würden Sie mir helfen, diesen deutschen Text ins Aserbaidshanische zu übersetzen? Könnten Sie mir erklären, wo sie die ganze Zeit gewesen waren? (Ich habe sie drei Tage erwartet).*¹ Misallardan da göründüyü kimi, bu nümunələrdə ifadənin forması ilə məzmunu arasında bir uyğunsuzluq vardır. Formal olaraq, sualla verilən cümlə suallıq mənası deyil, təhrik mənası daşıyır.

Müasir alman və Azərbaycan dillərində təhriklik sahəsinin yaranmasında söz-cümlələrin də böyük rolu vardır. Söz-cümlənin işlənmə məqamlarının dəqiqləşdirilməsi çətindir. Söz-cümlə konstruksiyaları əmr formalarına uyğun gəlir və onların kifayət qədər işlənmə sahələri vardır. Dünya dillərində, o cümlədən də, alman və Azərbaycan dillərində belə cümlələr kifayət qədərdir. Əmr komandaları təhrik sahəsinə daxil olur. Belə komandaların bir qismini nəzərdən keçirək: *Antreten!, Angetreten! – Bu komanda sıra və ya cərgəyə düzlənməklə bağlı əmri ifadə edir. Stillgestanden! Rührt euch! Augen geradeaus! Augen, rechts! Wegtreten! Kehrt! Im Gleichschritt marsch! Halt! Aus der Reihe treten! Abteilung, Halt! Schnell! Vorsicht! Weitermachen! Sei Ruhig!* Bu komanda nümunələrinin hər biri təhriklik sahəsinə aiddir və konkret olaraq təhrikin

¹ Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, s. 173.

əmr növünü ifadə edir.

Təhriklik sahəsinin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri linqvistik kontekstdə aydınlaşır. Linqvistik kontekst kimi, çox zaman imperativin ətrafı və onun sinonimləri (xıtab, ədat, nida və s.) götürülür. Linqvistik kontekst təhriklik sahəsinin konstituentlərinin xüsusi mənalarını açmağa kömək edir. Məsələn, *wohl* ədatı təhrikin zəifləndirilməsi üçün istifadə edilir. Bu ədatla təhrikin zəif, yumşaq şəkildə verilməsi konyunktivdən və vasitəli təhrik növlərindən istifadə olunmasına şərait yaradır. Tərkibində *wohl* ədatı olan konstruksiyalar danışanın qeyri-əminliyini ifadə edir. Məsələn: Porporino. Du hast es bequemer, du wirst siegen; *willst du mir wohl einen Kuß dafür geben?*

Sollen felinin *mal* ədatı ilə birləşməsi məsləhət ifadə edir: *Mitteldorf (erscheint in der Tür): Se soll'n mal rüberkomm? Jlasenapp. Her Vorsteher will wat von Sie wissen.*

Danışıqda iştirak edənlərin aralarındakı status müxtəlifliyi, heç şübhəsiz, kontekstə təsir göstərir. Bu cəhət alman və Azərbaycan dillərində eyni xüsusiyyətlərə malikdir. Yaşca kiçik olanların özlərindən böyüklərə müraciətində təhrik formaları çox zaman yalvarış və xahiş formalarında özünü göstərir: *Şimaqədar yon də, mənimçün!.. Baladadaşdan səs çıxmadı. - Nolar, yon də!.. - Baladadaşdan səs çıxmadı. - Nolar..*” (Elçin. Bir görüşün tarixçəsi. Bakı: Azərənəşr, 1977, s.217) 13 yaşlı yeniyetmə ilə 4 yaşlı uşaq arasındakı danışıqda da yalvarış çaları özünü göstərir.

Dissertasiya işində ünsiyyət prosesinin iştirakçıları arasındakı münasibət təhrik formalarına təsiri göstərilir. Adətən bir-biri ilə yaxın münasibətdə olan eyni yaşlı şəxslərlə, bir-biri ilə yaxın münasibətdə olan fərqli yaşlı adamlar arasındakı danışıq fərqlənir, yaşca böyük olan kommunikant ünsiyyət prosesini ələ alır və daha fəal olur. Onun nitqində təhrikin qəti formaları daha çox yer alır: *Fleischer: Philippchen hörst du, nicht angezogen! Toni: Franzl, schön antworten. Kind: Spielen.*

Yaşlılar uşaqlarla danışıqda təhrikin məsləhət növünə üstünlük verirlər. Məsələn: *Claudia: Aber, meine Kinder, eines tun und das andere nicht lassen! Toni. Aber vor dem Alleinsein hab' ich Angst! – Und wenn ich einmal von hier fort bin, – bin ich ganz allein. Gustav. Nicht verzweifeln, Toni. Das Leben geht doch weiter, Toni, nicht wahr? – Wer weiß, was es noch bringt* (Franz Kafka. Das Schloß//<http://lingvo.asu.ru/germany/texts/kafka/schloss/01.html>).

Təhrikin tonallığının yaş münasibətlərinə görə dəyişməsi elliptik təhrik cümlələrinin işlədilməsində də özünü göstərir. Bu zaman böyüyün kiçiyə müraciətində əmr, kiçiyin böyüyə müraciətində xahiş tonallığı aparıcı olur. Təhrik formasının situasiya və kontekstdə asılılığı Azərbaycan dilinin materiallarında da öz ifadəsini tapır. Aşağıdakı kontekstdə təhriklik həm vasitəli sual cümlələri ilə, həm də birbaşa əmr formasında aşkarlanır: “*Qoca ağır-ağır yerindən qalxıb televizoru söndürən oğluna çöndü: –Canın ağrımır? –Yox. –Bəs niyə belə sinqınsan? – Sinqın döyüləm. –Korruq çəkirsiz? –Yox. –Sinqınsan, amma cana fikir ver, əsas candı, can, yenə can ...canın olmayannan sonra kimə lazımsan? Öz canını heç kimə qurban eləmə, öz canını heç nəyə satma, heç nə sənə canının yerini verməz*” (Məmməd Oruc. İkinci ad. Bakı: Yazıçı, 1984, s.81). Birinci sual cümləsi kontekstdən təcrid olunduqda vasitəli təhrik ifadə etmir. Onu adi sual cümləsi kimi qəbul etmək olur. Deməli, təhrikin fərqli vasitələrinin, kontekstual-situativ ifadə şəkillərinin olması təhrikin fərqli çalarlarının gerçəkləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Tədqiqat işində əldə edilmiş nəticələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

- funksional-semantik sahə semantik ümumiliyi olan və öz aralarında sistem əlaqələri ilə bağlı elementlərdən təşkil olunur, tərkib hissələri mikrosahələr adlanır, sahənin üfüqi vəziyyəti mikrosahələrin strukturunu, şaquli vəziyyəti isə komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsini, konstituent tərkibini göstərir, sahənin tərkibində nüvə və periferiya konstituentləri vardır;

- Alman və Azərbaycan dillərində funksional-semantik təhriklik sahəsinin dominantı imperativdir. İmperativ ən çox işlənən və birmənalı şəkildə sahənin müvafiq funksiyasını yerinə yetirən əsas vasitədir. İmperativin diferensial semantik əlamətləri digər dil vasitələrinin nüvə və periferiyaya aidliyini müəyyənləşdirmək üçün dayaq nöqtəsidir;

- Alman və Azərbaycan dillərində imperativin dörd qrupda birləşən çoxlu sayda sinonimləri vardır. Sinonimlik qarşılaşdırmanın üç əks üzvünü əhatə edir. Hər bir əks üzv imperativə bir formada deyil, bir neçə formada yaxınlaşır (indikativin və konyunktivin bir neçə zaman forması);

- Müasir alman dilində cümlənin kommunikativ tiplərini formalaşdıran, onları bir-birindən sərhədləndirən əlamətlərdən biri təsriflənən felin (*das finite Verb*) cümlə daxilindəki yeridir. Bu cəhət alman dilində cümlə sintaksisini Azərbaycan dilindən fərqləndirən

əlamətlərdən biridir;

- Azərbaycan dilində təhrik sahəsində işlənən leksik ifadə vasitələri müxtəlifdir. Bu vasitələrə əmr ədatları, nidalar, vokativlər, performativ fellər, bəzi konstruksiyalar daxildir. Əmr ədatları qrupuna daxil edilən ədatlar cümlədə arzu, məsləhət, təkid, xəbərdarlıq, sövqetmə, diqqəti cəlbətmə və s. mənaların yaranmasına kömək edir;

- Alman və Azərbaycan dillərində sual cümlələri xahiş, tələb, hədə-qorxu kimi mənalarda işlənir. Bir sıra hallarda sual cümlələrinin hərfi mənası və ya müstəqim mənası onların pragmatik, yaxud kommunikativ mənası ilə üst-üstə düşür. Hər iki dildə təhrikin vasitəli ifadə üsulları olan sual-əmr cümlələrində intonasiya əhəmiyyətli rol oynayır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Müasir alman dilində təhrik sahəsi və onun quruluş xüsusiyyətləri // Beynəlxalq elm mərkəzi. Bakı: Vektor nəşriyyatı, 2003, № 1, s. 52-54.

2. Felin imperativ şəklinin funksional sinonimləri və onların üslubi məqsədəuyğunluğu // Elmi xəbərlər. Bakı, ADU, 2004, № 1, s. 165-167.

3. Müasir alman dilində əmr cümlələrini formalaşdıran vasitələr // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2007, № 6, s. 192-196.

4. Müasir alman dilində təhrik mənalı sual cümlələrinin semantik-üslubi xüsusiyyətləri // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2007, № 7, s. 111-114.

5. Alman dilində təkid və qadağan mənalının ifadə vasitələri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2008, № 6, s. 15-19.

6. Alman dilində vasitəli təhrik formaları // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2009, № 1, s. 193-198.

7. Müasir alman dilində funksional-semantik təhrik sahəsinin ifadə vasitələri / “Alman dili fakültəsinin müstəqil fəaliyyətinin 60 illik yubileyi”nə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: ADU, 2010, s. 96-97.

8. Təhrik sahəsi konstituentlərinin sinonimlik əlaqələri haqqında / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: AMİ, 2012, s.72-75.

9. Средство выражения значения настойчивости и запрета в немецком языке // Ученые записки Таврического университета имени В.И.Вернадского, Симферополь, 2012, № 3, с.184-188.

10. İnternet reklamlarında direktivlər / Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: ADU, 2013, s. 208-209.

11. Глагол в повелительной форме как доминант в области побуждения / Институційний розвиток соціально-економічних систем: національна економіка у глобальному середовищі. Збірник наукових праць за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Полтава, 22-23 квітня 2014 року). Полтава, ПУЕТ, 2014, с. 148-150.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ ПОБУЖДЕНИЯ
В НЕМЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Настоящая диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во *Введении* обосновываются актуальность темы и научная новизна работы; определяются объект и предмет, цели и задачи исследования, основные положения, вынесенные на защиту, а также дается информация о теоретическом и практическом значении диссертации, методах, апробации и структуре исследования.

В *I главе* диссертации под названием “*Структурная организация функционально-семантического поля побуждения*” рассматриваются многосферные конститuentы поля побуждения, анализируется побудительная форма глагола в немецком и азербайджанском языках как доминант поля побуждения побудительности, а также определяются ядерные и периферийные компоненты побудительной речи, выясняются модели структурной организации функционально-семантической сферы побуждения, выявляется презенс конъюнктив и его эквиваленты в азербайджанском языке.

II глава диссертационной работы называется “*Императивная форма глагола и его функциональная синонимность*”. Здесь анализируется разнообразие и многостепенность средства выражения как черта, определяющая количество микросферы побудительной речи.

III глава исследовательской работы называется “*Контекстноситуативные индикаторы и их стилистические потенциалы побуждения*”. Здесь выясняются периферийные конститuentы побудительной речи в обоих языках, показываются косвенные методы выражения такой речи и их стилистические возможности, анализируется статус предложения, разрабатываемый в процессе коммуникации, выявляются другие контекстноситуативные формы выражения побудительной речи.

В *Заключении* диссертации обобщаются научные результаты, обнаруженные в процессе исследования.

FUNCTIONAL-SEMANTIC SPHERE OF INDUCEMENT IN THE GERMAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Summary

The present thesis consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of used literature.

In the *Introduction* the urgency of the theme is substantiated, the object and subject of the theme, its aims and objectives, scientific innovations, the main assumptions put forth in the thesis are determined, information on practical and theoretical significance is given.

The *first chapter* which is called “*Structural Establishment of Functional semantic inducement Field*” multi-branched fields of constituents are considered, imperative mood of the verbs in the Germanic and Azerbaijani languages are analysed as the dominant of the field of inducement, nuclear and periferic components of inducement are determined, structural establishment models of functional-semantic inducement field is investigated, present conjunctive and its equivalents in the Azerbaijani language are exposed.

The *second chapter* of the thesis is called “*Imperative mood of the verb and its functional synonymity*”. Here as the features conditioning the multi-numbered quantity of micro branches of inducement, its varieties of ways of expression and its multi-numbered fields are analysed.

The *third chapter* of the thesis embraces “*Contextual-situative indications of inducement and its stylistic potentials*”. Here, in both languages, the periferic constituents of inducement are studied, the expressive means of expression of inducement and their stylistic possibilities are pointed, the status of word-sentences used in the communicative process are analysed, other contextual-situative expression moods are discovered.

In the *Conclusion* of the thesis, the scientific results, attained in the process of investigation are generalized.

Çapa imzalanıb: 05.11.2014
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ШАМСИНУР ВЕЙСАЛ ГЫЗЫ АСЛАНОВА

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ ПОБУЖДЕНИЯ
В НЕМЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

5714.01 – Сравнительно-исторический и сравнительно-
типологические языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2014